

Balázs Zoltán

A FORMÁKRÓL

Eszmefuttatásom kiindulópontja az ismert paradoxon: a forma egyszerre föltár és elrejt, egyszerre tisztáz és elhomályosít. Ahogy ma a fogalmat túlnyomórészt értjük, az az utóbbi, tehát az elrejtés, elhomályosítás aspektusát emeli ki. A formához ugyanis a formalitás, a formaság, a formalizmus fogalma tapad: „ez merő formalitás”, „ez csak formaság”, „a formalizmus üresség” s így tovább. Sőt, a forma gondolatában a hazugság, de legalábbis az őszintétlenség, a valótlanság, a semmitmondás dominál. A filozófiatörténetben viszont a forma tudvalevőleg éppen fordítva, a lényeket jelentette. Ennek is megvan a maga egyszerű tapasztalati alapja, hiszen a valóságot jelentős részben vagy talán egészen eleve formázottan fogjuk fel, hiszen mi mást tudnánk, legalábbis szemmel, de füllel is befogadni, mint aminek térbeli, időbeli, fényhullámhosszbeli, hangmagasságbeli stb. határai, körvonalai vannak. Amit látunk, hallunk és érzékelünk, az mindig határoltság, forma és alak vagy alakzat. Csakhogy, visszatérve a paradoxon másik ágára, a formák határolttsága egyúttal azok esetlegességét és mulandóságát is jelzi, s ezzel azok valamilyen lényegi lényegtelenységét is. Ami azonban lényegnek mutatkozik, s mégsem az, annak máris szembe kell néznie az őszintétlenség és a hamisság vádjával. Minden, ami formaként létezik, egyszerre állítja és tagadja önmagát. Mintha a nevezetes krétai paradoxon – állíthatja-e valami önmagáról igazsággént azt, hogy hamis – valójában az univerzum minden formájának alapproblémájára is utalna.

A paradoxon a maga teljességében a teológia perspektívájából érzékelhető a legjobban. A valóság – a teremtés – ugyanis maga is valamilyen értelemben Isten legalábbis egyik formája, de nem azonos vele. Lényegi kapcsolatban van vele, mégsem emanációja. A forma föltárultság és elrejtettség, kinyilatkoztatottság és titokban tartottság. Gondoljunk arra, hogy az Ószövetség miként kezeli ezt a paradoxont! Minden egyes teremtmény mint forma potenciálisan bálvány, vagyis hamisság, mert Isten egyetlen formával sem azonos. S mégis minden teremtmény ugyanannak a teremtnőnek a lényegéből fakadó forma, s így arra van hivatva, hogy

tanúságot tegyen róla, és visszatérjen hozzá. Ezért a teremtés minden eleme, az élettelenek is, Isten dicséretét zengi, mintegy átlélekésítve a Teremtő lelke által.

Alapjában véve az Újszövetség sem mond mást. Szembeállítja a törvényt mint formalizmust, külsődlegességet és szabályrendszert a törvény értelmével, a szeretet törvényével. A fehérre meszelt sírok üresek, pusztá formák, mintha maga a halál sem venné komolyan azokat. Az üres, csak formaként létező lélek különösen hangzik, hiszen ha a lélek a test formája – legalábbis az arisztotelészi és skolasztikus fogalomrendszerben –, akkor lélek és forma egymástól eleve nem elszakítható. Csakhogy itt a forma álságosságáról van szó, a lélek kiüresedéséről, önfelszámolásáról, s ez nem is mond ellent a filozófiának, mivel az üres sír mint pusztá forma a lélektelenné szikkasztott törvénykövetést jelzi, azaz a törvény lényegének – formájának – elvesztését. Ugyanígy az asztalnál gondosan betartott hierarchikus rend értéktelen, sőt, hamis. Nem azért, mert a rend eleve az volna: a mennyei liturgiában az égi karok és rendek nem dionüszoszi mámorban ünnepelnek, hanem – a klasszikus hasonlattal élve – a zene szólamait idéző harmóniában. De a liturgikus ünneplés, minden rubrika pontos betartása, a kicirkalmazott szertartásrend elfedheti a lényegét, a valódi formát, az ünneplést és a szombat értelmét. A Templom, annak minden építészeti és liturgikus csodája, hiába minden esztétikai és hagyományos értéke, haszontalan, és el kell pusztulnia. S ha még a Templom is, a nagybetűs, amely minden hagyományt és tudást, amelyet fölhalmoztunk, megjelenít, pusztulásra ítéltetett, akkor azért, mert minden formának pusztulnia kell, hogy újjá teremthessék.

Szinte számon sem lehet tartani azokat a mozgalmakat, teológiákat, amelyek ebből már le is vonták a formátlanság törvényét, vagyis hogy a szeretet törvénye nem rubrikákból, elvekből, jogászkodásból áll, hanem a mindent el- és beborító jóindulatból, parttalan jóakaratból. Ám a szeretet törvénye sem formátlan, ellenkezőleg. Az újjá alkotás, amelyről az Írás beszél, nem a formák határainak elmosását, hanem ellenkezőleg, kiélesítését és a lényeg önmagában való láthatóságát célozza és valósítja meg. De ezt már most is érzékeljük: a szeretet nem érzésekben, tudatmódosulásokban nyilvánul meg. A szeretet legtermészetesebb formája a cselekedet, és a cselekedetek mindig partikulárisak vagy konkrétak, ideértve magát a teremtést is: a kozmológia egyik klasszikus kérdése, hogy lehetne-e világ másként. Ha ezt úgy értjük, hogy a Teremtőnek szabadságában állt volna-e más világot teremteni, akkor a válasz csakis igenlő lehet. Az univerzum forma, tehát konkrét valóság, amely a szabadon alkotó, határozó, létbehívó és megváltó szeretetről tanúskodik. Ez a konkrétság és tetszerőség fennmarad. A szombat dicséretjellegét és Istennek fenntartottságát nem változtatja meg, hogy szombaton szabad, sőt, kell is jót tenni, pontosan azért, mert a szombat tettnélkülisége volta-

képpen a tette való felszólítás, annak ünneplése, hogy Isten nem pihen (értsd: nem vonult vissza), hanem szünet nélkül munkálkodik, azaz cselekszi a szeretet tetteit. Jézus Krisztusban az Isten egyéni, sőt, partikuláris alakot vett magára, s ezzel egyszer és mindenkorra fölmagasztalta a formát. Ezzel együtt azonban mintegy magára vállalta a botrányt is, az ellentmondást és a tagadást – azok számára, akik nem hisznek Krisztusban, csak egy következtetés lehetséges: a keresztények istene hamis, és pedig azért, mert emberré lett, azaz alakot öltött, kivételt tett, a tiszta egyistenhitet megzavarta, a tiszta törvénytiszteletet elcsúfította, esendő, térben és időben határolt módon létezett, élt, és meghalt, azaz mindannak az ellentétje, amit Istenről a legmagasabb filozófiai és teológiai tudás már akkor gondolt és tudni vélt. De talán még az ilyen módon következtetők sem tagadják, hogy amennyiben Isten konkrét univerzumot teremtett, akkor önmaga „konkretizálása” vagy alaköltése sem lehet teljesen idegen tőle, mi több a lényeg felé mutat azáltal, hogy a formának alakot ad, s az emberi módon megérthető szeretet tettét hajtja végre. A formátlanság és a forma egyensúlya maga is valamiképpen megkapja végső formáját, ha szabad a paradoxonokat még ezzel is tetézni.

Hogyan lehet együtt élni ezzel a mély teológiai és metafizikai paradoxonnal? Szinte adódik a válasz: mindig tévedve, illetve eltévedve. Nézzük meg ugyanezt az esztétikum világában! Joris-Karl Huysmansnak, a kellenél alighanem ritkábban elemzett zseniális írónak *A különc* című regényét Kosztolányi Dezső, az egyik legelszántabban formatudatos szerzőnk fordította; s ez a regény a formák pokláról szól.¹ Talán a leggroteszkebb fordulat, amikor a formaélvezet önmagába zárul, és tökéletesen perverz láncná válik:

Annakelőtte Párizsban a művészi iránt való természetes ösztöne megutáltatta vele az igazi virágot, és inkább utánzott képét szerette, melyet gumival, dróttal, porcelánnal, tafotaselyemmel, papírral és bársonnyal helyettesítettek. [...] Ez a csodálatos művészet sokáig csábította. De most valami új flórát akart alkotni. Miután a csinált virágok az igazi virágokat utánozták, természetes virágokat ohajtott, melyek a csinált virágokat utánozzák.²

A formák rabul ejtik, magukba zárják, egyre jobban megbabonázzák, mint Kirké Odüsszeuszt. A formák formalizáltsága az esztétikum nagy kísértése, s ezen az sem segít, ha formátlan formákat talál ki a művész, mert ez is mélyebbre visz a formák poklában.

¹ HUYSMANS 2002.

² HUYSMANS 2002: 81.

Ebből úgy tűnhet, hogy a tiszta esztétikai formák még durvábban és még kíméletlenebbül, sőt, még szemérmetlenebbül tárnák föl előttünk önmaguk szükségképpen képmutatását, hamisságát, álcázottságát, mint mondjuk a torz, kifacsart, a formátlanság felé nyitó formák. Gondoljuk meg: a tökéletességben mindig van valami a giccsből, s megfordítva: a giccsben van valami a tökéletességből. Erős hajlamunk van a giccsre, de ugyanilyen erős érzékünk van aziránt is, hogy ezt a tökéletességet egyszerűen ne tudjuk komolyan venni. Van, amikor szükségünk van a giccsre, mert legalább valamit közvetít a tökéletességből számunkra; de a hibátlanság és a tökéletesség hamissága fullasztó. A törvény tökéletes megtartása a hibátlanság karikatúrájaként taszít, a legkifinomultabban megrendezett liturgia teljesen eltakarja Istent. Ennek ellenére az a tény, hogy a giccs állandó és elpusztíthatatlan, mégis valami fontos dologról árulkodik. A giccs elől menekülő tudatos formátlanság ugyanis semmivel sem jut előbbre, mint a tiszta formát hiábavalóan megragadni akaró álművészet. Ugyanis a tudatos formátlanság még nem igazság. Az eltorzítottan ábrázolt valóság állítólag a mélyebb igazság kifejezésére szolgál; s ez igaz lehet, csakhogy be is zárhat az absztrakt esztétikum világába, amelyben a torzult forma éppen torzultsága miatt még formálisabb, formakötöttebb, formafüggőbb, mint a természeteshoz közelebb álló forma (amely persze mindig ábrázolt, azaz formázott forma).

A formából formát, majd abból újabb formát alkotó művész – a regény a művirágszerű valódi virágokkal érzékelteti a paradoxont – egészséges csömört okoz. Az érzékek maximális kiélesítése, a formák – színek, szagok, hangok, történelmi stílusok és esztétikai ízléskonceptiók – érzékelésének és értékelésének paroxizmusig fokozása után a főhőst „lidércnyomások, szag-hallucinációk, látászavarok” kínozzák, majd „forróláz gyötörte, hirtelenül vízzúgást hallott és darázsszót, aztán a zajok hangba olvadtak, mely egy fazekaskorong zakatolásához hasonlított”.³ Ezt követően teljes ideg-összeroppanás következik, amelyből azonban mindig van kiút, valamilyen radikális életmódváltozás révén. A változás azonban nem más, mint visszatérés a tökéletesnek hittek közül a romlott és roncsolt formák közé, amelyek folyton megtagadják önmagukat.

A legromlottabb és legroncsoltabb forma természetesen maga az ember, ezért is menekül a címszereplő a magányba, s fordul vissza mindannyiszor, amikor megpróbálkozik a visszatéréssel. S valóban, minden forma alaptesztje az ember. Erre rímel Ottlik Géza egyik kesernyés humorú novellája, amelyről Hörcher Ferenc egyébként kis esszét is írt.⁴ Főhőse – lehetetlen, bár beszédes nevén

³ HUYSMANS 2002: 179.

⁴ HÖRCHER 2010. Az Ottlik-novella: *A drótszemüveg*.

Feszt Ernő⁵ – képtelen meggyőzni a környezetét arról, hogy modora nem modorosság, hogy udvariassága nem gúny, hogy gesztusai lényének lényegét fejezik ki, s hogy saját fizikai szépsége sem átverés. A fenti paradoxonhoz hasonlóba ütközik, ahogy Hörcher észreveszi: „A stílus emberét mindenfelől szükségképpen inzultálják. Hiszen az is illetlen dolog – állandóan illetlenségükre emlékeztetni másokat.”⁶ A forma képviselte halálosan nagy felelősség, egyáltalán nem lehet meglepő, ha olykor egészen vad indulatokat, ellenállást vagy éppen erőszakot szül. Ezt lehet rosszállni, de ettől még a formátlanság lázadásában vagy a formák elleni lázadásban mégis van valami igazság vagy igazság iránti, a formák szükségképpen hazugságának és hamisságának leleplezése iránti igény. A főhős végül ronda szemüveggel igyekszik legalább önmaga külsejét csúnyábbnak, ezért hihetőbbnek eladni. Sőt, a szemüvegnek egészen magas rendű filozófiai üzenete is van, ahogy maga a főhős megfogalmazza: „kisebb-nagyobb mértékben minden embernek hibás a látása. A világ erre rendezkedett be, és én, az egyetlen kivétel, ilyen módon eddig mindent torzítva láttam.”⁷ Mintha a platóni barlanghasonlat ritkábban emlegetett mozzanatára emlékeztetne a szöveg: a tiszta formák „látása” után a filozófus vaksin botorkál a barlangban, s a bentieket nemhogy meggyőzni nem lenne képes a valódi látás előnyeiről, hanem kinevetteti magát, s ha netán erőszakoskodni akarna, akkor magát sodorja bajba. A barlangban a formák árnyékai látszanak csupán, de többre nincs is szükség. Visszatérve a novellához: a drótszemüveges főhős sikere csak átmeneti lehet, szerelmes lesz, de esélytelenül; létezése alig jelent többet, mint a Duna fölött repkedő sirályok, amelyek közé hajítja végül a szemüveget. Az alak nyilvánvalóan stilizált, valószerűtlen, gondolatkísérlet, kissé mintha Esti Kornél paródiája volna. Tiszta, töményre párolt társadalmi formák sűrítménye. Tanulmány arról, hogy a tiszta forma miért van kudarcra ítélve az emberek között: pontosan azért, mert semmit sem tartunk annyira hazugnak, mint éppen a formát. Mindannak, amit társadalmi formáknak, formaságoknak, gesztusoknak, udvariassági formuláknak tekintünk, kevés önmagában vett becsülete van.

Innen is eredhet a modernség előszeretete a formák felbontása és megsemmisítése iránt, amely mintha a hamisság erkölcsi gyűlöletével járna kéz a kézben. Az igazságvágy dühödtté válik, a formákat fölszámoljuk, a kulisszákat leromboljuk, hogy végre megkaparinthassuk a lényegét. Folyton vetkőzünk és

⁵ Ahogy Hörcher megjegyzi, a *Fest* német szó ünnepet jelent, de szilárdat is (lásd a magyar argó „feszt” szót). Tegyük hozzá, az Ernő – Ernst – pedig komolyat, komolyságot – mindazt, ami a társadalmi életben, mint kiderül a novellából, teljes mértékben szükségtelen.

⁶ HÖRCHER 2010: 46.

⁷ HÖRCHER 2010: 151.

folyton vetkőztetjük egymást. A pszichológia már-már obszcén módon népszerű, talán azért, mert nem is áll messze a pornografikus műfajoktól. És íme, a vetkezés, azaz a formától való megszabadulás valahogy mégsem visz közelebb az igazsághoz, a lényeghez. A szétszedés, szétbontás, fölboncolás, fölbomlás mindig formavesztés, s ezáltal a lényeg eltakarása, nem pedig föltárása. Megfordítva: az összerakás, összeállítás, megelevenítés, életre keltés mindig valamilyen forma megszületését és létezésének kezdetét jelenti, de nem csupán azért, mert az összerakás hibátlan (a gép forog), hanem azért, mert minden egyes résznek csak bizonyos metafizikai pillanattól fogva van értelme és jelentése. A tankönyvvé vagy tankönyvi esetté analizált lélek nem egyszerűen formátlan, hanem már nem is létezik.

A Rorschach-teszt bosszúja, hogy az alaktalanságból, a káoszából kiemelkedő igazság illúzióját rombolja le, mert semmi mást nem tesz, mint szembesít a formalizálás kényszerűségével. A rafinált alaktalanságból alakot kell formáznunk, képzeletünk legmélyén matát a pszichoanalitikus ujja, pontosabban mi magunk matatunk, hogy fölhozzuk számára azt, ami azt állítja magáról, hogy ő az igazság. De hiába: mégsem az, mert semmi mást nem tartalmaz, csak újabb formát, valamit, amitől menekülni akarunk. Újraformalizáljuk tehát a világot, s ezzel megteremtjük bálványainkat. Ha másként nem megy, akkor mi magunk hozzuk létre az igazságot. Innen a vonzalom a „letisztult” formák iránt, a sallangmentesség és a cikornyátlanság dicsérete, az absztrakció kényszerzubonyának divatviseletté válása, a végső elvek és egyszerű szabályok, a tökéletes nyelv és az automatikus harmónia iránt. S ez mégis valami kényszeres, valami illúzió. Ez a harmónia unalom és csömör, sőt, végül egyfajta újszerű, megcsavart mesterkélttség. A kifinomult sematizmus, a vonalakra, pontokra és típusokra redukált lelkekből fölépített gólem. A letisztult forma, legyen az modern fürdőszoba, politikai alkotmány vagy az analízisben kiegészített tiszta lélek, elrejt, zavarba ejtően semmitmondó, szinte titokzatos, mint a bálványként tisztelt bika, mint a tiszta ész, mint a Tóra, vagy mint a gregorián dallam. De ezért is van rájuk szükségünk: nem azért, hogy szemléljük őket, mert az bálványimádás; s nem is azért, mert esztétikai örömet szereznek; s nem is azért, mert kiszámíthatóvá és kormányozhatóvá teszik a világot. Hanem azért, mert a formák egyszerre kiáltanak némán, mégis hangosan hozzánk, hogy figyelmeztessenek a lényegre, amely egyszerre van bennük és rajtuk túl, s ezért egyszerre vágyunk arra, hogy összetörjük, és arra, hogy birtokoljuk, magunkhoz szorítsuk azokat, s elfogadjuk az esetlegességben, a csorbaságban, a véletlenben rejtező Abszolútumot.

Végül: lehet-e formákról beszélni a politikával kapcsolatban? Platón és Arisztotelész egyértelmű igennel válaszol, hiszen az uralom típusai mi mások lehetnének, mint éppen formák, elegánsan elválasztva egymástól: *politeia*, arisztokrácia,

baszileia. De mit kezdünk a rossz formákkal, a demokráciával, az oligarchiával, a *türannisszal*? A rossz forma is forma? Lehet-e a rossznak lényege, önálló egzisztenciája – vagy ellenkezőleg, a klasszikus platóni gondolat értelmében a rossz valójában csak torzulás, kicsavarodottság, félreértettség vagy egyszerűen hiány? Ha ez igaz, akkor minden „rossz” vagy romlott uralom paradox módon mégis képes utalni a jóra, eredeti formájára, ahogy romlottsága ellenére minden ember valamiképpen hordoz valami eredendően jót. Csakhogy a megjavítás, a megjobbulás, a visszatérés a tökéletességhez és a tökéletes jóhoz, ahogy láttuk, igen gyakran félrevisz. A szent gyakorlatok nem közelebb visznek a szentséghez, hanem egyenesen eltávolítanak attól. A szépség keresése és önmagáért való élvezete giccsre hajlamosít, s a tökéletlenség elviselhetetlenné válik. Saját tökéletesítésünk, hibáink kiküszöbölése akár erénygyakorlatok, akár a pszichológiai ráolvasás útján (fogadd el önmagadat mint végső formát, mint egyszerűt és megismételhetetlent, azaz tökéletest) mégsem tud megnyugtadni. A politikai tökéletesség iránti vágy, vagyis az utópiák iránti előszeretet nemcsak politikai teóriákat szült és szül, hanem lankadatlan elégedetlenséget is, a hibás és torz formákból a jó felé való haladás sürgető igényével.

Ellentétben a vallási és esztétikai formalizmus viszonylag könnyen föltárható következményeivel, a politikai gondolkodás és gyakorlat formalizmusa, hasonlóan az egyéni erkölcsi haladáshoz, jóval kevésbé szembeszökő veszélyekkel jár. A veszély alapjában véve viszont ugyanabban gyökerezik, mint a vallási és esztétikai formalizmus esetében. Akár a konzervatívok számára kedves organikus szépséget élvezzük, mint Edmund Burke a brit alkotmány szemlélésekor, akár a konstruktivista-legalista politikaelméletek geometrikus eleganciáját (mert egy alkotmányt is meg lehet konstruálni elegánsra és zilált, összecsapott „formára” is), a formák, amelyek itt eljárásokban, intézményekben, jogokban és kötelességekben, sőt, „nagy formátumú” személyiségekben, stratégiákban, játszmákban és koncepciókban jelentkeznek, nem is beszélve a politikai liturgiák látványosságairól, a kizárólagosság bálványimádó attitűdjét ébreszthetik fel, és táplálhatják bennünk. Erre mindig megszületik a lázadás, a leleplezés reakciója. A marxista társadalom- és politikabírálat gyökere, hogy a „burzsoá” társadalom politikai színtere valóban csak színpad, „felépítmény”, kulissza; a parlamentarizmus, a pártpluralizmus, a jog csak forma, amely éppen a lényeget rejt el, vagyis a kizsákmányolást, a befolyást, az uralmat. Ámde nincs az az anarchia vagy osztálymentes társadalom, amely nélkülözni tudná az uralom valamilyen formáját, kénytelen-kelletlen igazat adva Arisztotelésznek. A formátlanság uralma lehetetlenség, csak rossz vagy torz forma lehetséges. Így lett az osztály nélküli társadalom államosított társadalommá, a párt állammá, az állam párttá, az osztályalapú kizsákmányolás korrupcióalapú

kizsákmányolássá. A forma elől nincs menekvés, még akkor sincs, ha a forma valóban torzult, hamis, nemzeti giccses vagy blaszfémikus.

Amiben mégis különleges a politikai formalizmus, az az emberre visszautaló jellege. Míg az esztétikai szépség és az isteni szentség nem igényli az ember közreműködését ahhoz, hogy létezzen, mégpedig elvileg a tökéletes forma módján is (amelyet persze csak tükör által látunk, visszfényként, a teremtés és a liturgia megannyi képében, szimbólumában, alakjában), addig a politikai formák mindig a tökéletesség híján lévő embert tükrözik vissza. Noha a politikai teológia eretnek formái – köztük Carl Schmitt elmélete – az isteni világot is megpróbálják belegyömöszölni az emberi létezés keretei közé, a politikai gondolkodás legmisztikusabb fogalmai – autoritás, szuverenitás, legitimáció – valamiképpen mindig semmivé válnak, mihelyst a valóban létező végső formákkal kerülnek szembe. Semmi nincs a törzsben, a fajban, a nemzetben, a poliszban, az államban, ami bármit is hozzáadna ahhoz, amit az emberről tudunk, ami az ember erkölcsi formáját és *telos*át megváltoztatná, vagy azon túlmutatna. Az egyház létezik ugyan, de végső formáját tekintve csak mint Krisztus teste, nem pedig mint e világi közösség. A pápa lehet Krisztus helytartója, de semmiképpen sem alakja. A pap lehet Krisztus megismerője, egyúttal viszont a sátán birtoka. A hatalmi struktúrák és szempontok, a parancsolás és az engedelmeskedés igazolása valamiféle szeretetnyelven és argumentumokkal joggal vált ki nem is annyira haragot, mint valódi undort és utálatot. Az emberi valóság gonosz aspektusai mintha kinagyítva és fölerősítve különösen is visszataszító esztétikai élményt adnának az egyházban (ahogy Francis Bacon 1953-as pápaportréira nehéz irtózat nélkül tekinteni). A politika torzult formái ugyanis az ember torzult formáinak kifejezései, amelyek minden sarokból, vagy mint a gótikus székesegyházak oszlopfőire faragott szörnyalakok, egyenesen az ég felől vicсорítanak ránk. Ezeket persze lankadatlanul gyűlöljük. Ha pedig észrevesszük, hogy ezzel csak saját magunkat gyűlöljük – megérdemelten –, ritkán vagyunk képesek arra, hogy a torz forma szent elviselésében lássuk az emberi nem egyetlen túlélési lehetőségét.

IRODALOM- ÉS FORRÁSJEGYZÉK

- HÖRCHER Ferenc (2010): Ezüstszárnú madarak. In HÖRCHER Ferenc: *Ottlik kadét történetei*. Budapest: Kortárs, 43–51.
- HUYSMANS, Joris-Karl (2002): *A külön*. Ford. Kosztolányi Dezső. Szeged: Lazi.
- OTTLIK Géza (1991): *Minden megvan*. Budapest: Magvető.